

Van *neemt* naar *neem*. De verdwijning van de imperatief met *-t* in een instructief tekstgenre

Frank Jansen en Marinel Gerritsen

1 Inleiding

In de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* (Geerts e.a 1984:426) staat in de paragraaf over de imperatief:

De vorm zonder onderwerp kan gebruikt worden om één of meer personen aan te spreken. In het laatste geval komt in schrijftaal ook een imperatiefvorm bestaande uit stam + *t* voor.

(...)

Komt allen! <schrijftaal>

Bataven, kent uw spraak en heel haar overvloed! <schrijftaal>

Deze beschrijving is onmiskenbaar juist maar roept tegelijkertijd de vraag op waarom een taal juist voor haar geschreven variëteit een speciale vorm reserveert voor de imperatief meervoud. Goed beschouwd is dat merkwaardig, omdat die vorm uitsluitend geschikt is voor teksten waarvan de schrijver aanneemt dat ze door een groep lezers gezamenlijk zullen worden gelezen. In feite zijn dat alleen die teksten die Pander Maat (1994) 'oproepen' noemt, bijvoorbeeld plakkaats. De voorbeelden in de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* kunnen ook als zodanig worden geïnterpreteerd. In onze samenleving spelen dergelijke teksten geen grote rol meer. Op grond daarvan is het vermoeden gerechtvaardigd dat de imperatief met *t* een overblijfsel uit het verleden is. Een andere reden om dat te veronderstellen is dat het een algemene regelmatigheid in taalverandering is dat schrijftaal conservatiever is dan spreektaal (Van Bree 1990:226 e.v.). In het Nederlands zijn vaste verbindingen met naamvalsuitgangen (*in dier voege*) daar het bekendste voorbeeld van. Ten slotte is de archaische, negentiende-eeuwse toon die het tweede voorbeeld van de *Algemene Nederlandse Spraakkunst* voor ons heeft, er ook een aanwijzing voor.

Of het nu door zijn huidige obsoleete status komt of door iets anders, een feit is wel dat er voor zover we weten niet zoveel onderzoek gedaan is naar de imperatief met *t*. Werd hij vroeger ook in de spreektaal gebruikt? Wanneer is hij verdwenen en waarom? In deze bijdrage proberen we op deze vragen een antwoord te vinden.

2 Het gebruik van de imperatief met *t* in de spreektaal

Voor het gebruik van de pluralis imperatief gaan we eerst te rade bij Van Bree (1987:226): "De plur.-vorm werd in het Mnl. in overeenstemming met het gebruik van *ghi* ook uit beleefdheid gebruikt." Voor de gedaante die de pluralisvorm in het middelnederlands aanneemt, moeten we overschakelen naar Van der Wal en Van Bree (1992:145). Zij geven in een werkwoordparadigma de pluralisvormen *keert* en *keret*.

Natuurlijk komt deze beschrijving van de middelnederlandse spreektaal slechts overeen met de toestand in de Zuid-Nederlandse dialecten. Volgens Van Loey (1980:61) en Weijnen (1966:288) was en is in die dialecten de vorm met *t* voor zowel het enkelvoud als het meervoud de gewone vorm, waarbij het meervoud ook een vorm op *et* kent. In de Noord-

Nederlandse dialecten was en is volgens hen de vorm zonder *t* de gewone voor de singularis en de pluralis. Deze opvatting wordt bevestigd door Hermkens (1989) in zijn onderzoek naar imperatieven in de taal van kluchten. Enigszins apart staat de opvatting van Overdiep (1949) die zegt dat imperatieven met *t* in het Noorden wel voorkomen, maar alleen om de kracht van de sturende taalhandeling te benadrukken en niet om een meervoudige geadresseerde aan te geven. Wie zijn oren in de Hollandse steden de kost geeft, weet dat dit gebruik van de imperatief met *t* nog steeds bestaat: "Rambo, gaatuuu sitte!".

Tabel 1 geeft een overzicht van de drie interpretaties van de betekenis van de twee vormen van de imperatief.

Inserteer Tabel I

3De ontwikkeling van de imperatief met *t* in de schrijftaal

De taalbouwers in de zeventiende eeuw baseerden hun systeem voor de imperatiefvormen op de Zuid- en Noord-Nederlandse dialecten, maar ze maakten niet allemaal dezelfde keuze uit de vorminventaris. De Bijbelvertalers sloten het meest aan bij het zuidelijke systeem, door de *t*-vorm voor het enkelvoud te gebruiken en de *et*-vorm voor het meervoud (Heinsius 1897:73). Een grammaticus als Leupenius (Caron 1958:42) combineerde het zuidelijke en het noordelijke systeem. Hij neemt zowel de vorm met *t* als de vormen zonder *t* op, maar kent er verschil aan toe: de vormen zonder *t* voor het enkelvoud en die met *t* voor het meervoud. We zien dit als een resultaat van de neiging van taalverzorgers om de vormvoorraad in een standaardvariëteit goed te benutten door aan elke vorm een eigen betekenis toe te kennen (Jansen 1990). Waarschijnlijk kozen zij voor een getalsinterpretatie omdat dat voor hen een bekende uit de klassieke grammatica afkomstige categorie was. Het is echter de vraag of deze keuze van de grammatici overeenstemde met het gebruik van de imperatiefvormen in de geschreven taal, zeker in het licht van de al genoemde opmerking bij Van Bree dat de imperatief met *t* vooral samengaat met het beleefde persoonlijk voornaamwoord enkelvoud *ghi*.

Hoe het de imperatief met *t* in het geschreven Nederlands van na de zeventiende eeuw is vergaan, is voor zover we weten nog niet beschreven. In ieder geval komt de vorm in de hedendaagse schrijftaal nog maar nauwelijks voor. Het ligt dan voor de hand aan te nemen dat de vormen met *t* aan het einde van de negentiende eeuw verdwenen zijn. Toen immers vond een drastische heroriëntering van de schrijftaal plaats: niet op het verleden, of op de regels van de (Latijnse) grammatica, maar op de spreektaal (Boves en Gerritsen 1995:78 e.v.; Van der Wal en Van Bree 1992:324 e.v.). Voor zover we weten, is nog nooit nagegaan hoe de imperatief met *t* zich tot deze ommezwaai verhoudt.

Samenvattend willen wij een begin van een antwoord op de volgende vragen proberen te krijgen:

1. In welke periodes komen de imperatiefvormen met *t* in het geschreven Nederlands voor?
2. Welke betekenis hebben de imperatiefvormen met *t* in deze verschillende periodes?
3. Hoe is de geschiedenis van de imperatief met *t* te verklaren?

4Materiaal

Ons onderzoek is uitgevoerd op basis van één teksttype: recepten voor appeltaart, gevogelte en wild. We hebben daarvoor het Corpus Utrechtse Kookboeken gebruikt, een corpus dat bestaat uit de in druk verschenen kookboeken en uitgegeven handschriften die vanaf de vijftiende eeuw in het Nederlandse taalgebied zijn verschenen.¹ De kookboeken zijn bedoeld voor een zo groot mogelijk publiek en daarom sluit het taalgebruik ervan aan bij de algemene taal.

Het kookrecept is een schoolvoorbeeld van het instructieve genre. De lezer wil iets doen wat hij nog niet goed kan en zoekt daarom steun bij een tekst om te weten hoe hij het moet doen. Het zal dan ook weinig verwondering wekken dat de imperatief al in de oudste recepten heel frequent aanwezig is en dat maakt dit genre buitengewoon geschikt om veranderingen in imperatieven te onderzoeken (Gerritsen 1982).

In deze teksten onderzochten we de verhouding tussen de imperatief met en zonder *t*, waarbij we natuurlijk werkwoorden met een stam eindigend op *d* of *t* buiten beschouwing lieten. Bij onze analyse stuitten we op twee problemen. De imperatief met *-t* bleek soms moeilijk te onderscheiden van de derde persoon enkelvoud van de indicatief. Neem bijvoorbeeld de volgende zin:

(1) Als het vel van de haas afgehaald is, doet men 'er voords het ingewand schoon uit, wascht de haas terdege uit en af, styft ze met heet water op, en lardeert hem met fyn speck. (J. Allart, *Nieuwe Vaderlandsche Kookkunst*. Amsterdam 1797)

De vormen *wascht*, *styft* en *lardeert* hebben we beschouwd als indicatieven, met *men* als het samengetrokken onderwerp.² Als zo'n samentrekkingsanalyse mogelijk was, dan hebben we daaraan altijd de voorkeur gegeven, zonder verder aan de interpunctie aandacht te besteden.

Ten tweede zien we in de oudere recepten naast de imperatieven met *t*, in zo'n 10 à 15% van de gevallen vormen zonder *t*, maar met een enclitisch *het* of *ze*. Bijvoorbeeld :

(2) doeter wel Suycker by/stampet al wel onder een/ een stonde lanc/ legget dan in zijn deech. (Carolus Battus, *Secreet-Boeck*. Dordrecht 1600)

Omdat de overgrote meerderheid van de imperatieven met *t* is (zoals *doet*), en de vorm zonder *t* alleen in samenhang met enclise voorkomt, hebben we de laatste vorm geïnterpreteerd als *t*-vormen met syncope.

¹De teksten werden verzameld met behulp van de bibliografie van Landwehr (1995) en geanalyseerd op tekst- en structuurkenmerken door studenten communicatiekunde van de Universiteit Utrecht, in het kader van een werkgroep onder leiding van dr. L. Lentz en de eerste auteur. Wij danken de studenten en Leo Lentz voor de ruimhartige beschikbaarstelling van het materiaal.

²Het 'verbod' op dit type samentrekking achten we van puur normatieve aard.

5 Resultaten

Wat de vorm van de imperatieven betreft kunnen we in de recepten drie perioden onderscheiden:

aalleen imperatieven met *t*: in de periode tot 1724,
been overgangperiode waarin beide imperatieven voorkomen: van 1724 tot 1850 ,
calleen imperatieven zonder *t*: in de periode vanaf 1850.

Tot 1724 vinden we alleen maar imperatieven met *t*. Wat de interpretatie van de *t*-vorm betreft, is één ding in elk geval duidelijk: de meervoudsinterpretatie is vrijwel uitgesloten. Als de schrijver zijn lezers in een recept aanspreekt of noemt, dan gebeurt dat nooit met een vorm die ondubbelzinnig meervoudig is. In het licht van de functie van het tekstgenre is dat ook onwaarschijnlijk. Er wordt immers altijd één koker of kookster geïnstrueerd. Staat de imperatief met *t* in deze teksten dan in verband met de formele respectvorm *ghi*? Het antwoord op deze vraag is complexer. Er zijn teksten met imperatief op *t*, waarin de lezer inderdaad met *ghi* aangesproken wordt, bijvoorbeeld:

(3)Neempt drooghen Ghynebeer die wel gave sy. Leght hem in Reghen water te weycke (...)
tot dat ghy merckt dat alle vochtichs daer in versoden sy.

Neemt so veel roode Koolen alst u belieft
(beide uit Carolus Battus, *Secreet-Boeck*, 1600, Dordrecht)

Maar teksten met *di* komen eveneens voor, bijvoorbeeld:

(4)Deze specien suldy minghelen met azijne. Dan doeghet al tsamen sieden.
(*Een notabel Boeckxken van Cokerye*. Brussel ca. 1510)

Deze feiten perken de mogelijkheden voor de interpretatie van de betekenis van de *t*-imperatief sterk in. Het is plausibel dat er in de schrijftaal van voor 1724 maar één imperatiefvorm voor enkel- en meervoud was, die met een *t*.

In de tweede periode, 1724 tot 1850, komen beide soorten imperatieven voor. Kolom 3 en 4 van Tabel 2 geven de variatie weer.

Inserteer Tabel 2

Uit Tabel 2 kunnen we afleiden dat de verandering van de imperatiefvorm niets te maken heeft met de toenemende oriëntatie van de schrijftaal op de spreektaal aan het einde van de negentiende eeuw. Daarvoor verschijnt de vorm zonder *t* te vroeg: de eerste keer in een kookboek uit 1724, vervolgens in meerdere boeken omstreeks 1800 en systematisch vanaf 1870. Daarbij komt nog iets merkwaardigs. In de negentiende eeuw worden imperatieven en aanspreekvormen *überhaupt* weinig gebruikt. Er verschijnen dan vooral kookboeken waarin

alleen vormen met *men* voorkomen, afgewisseld met passieven. Dit strookt overigens met de resultaten van onderzoek naar andere instructieve teksten (Jansen 1995). Het relatief frequent voorkomen van deze alternatieven kan opgevat worden als vermijdingsstrategie uit onzekerheid of nu een imperatief met of zonder *t* geschreven moest worden. Om hier meer over te kunnen zeggen is uiteraard diepgaander onderzoek nodig.

Tabel 2 laat verder zien dat er maar één kookboek is waarin beide imperatiefvormen voorkomen, en dan nog in zeer bescheiden mate. De twee imperatiefvormen met *t* in dit boek uit 1769 bleken op geen enkele manier linguïstisch geconditioneerd te zijn. Hieruit kunnen we afleiden dat de overgang niet geïnterpreteerd kan worden als een door fonetische factoren geconditioneerd proces. In dat geval verwachten we een overgangsfase waarin de *t* vooral verdwijnt in een klankomgeving die deletie in alle onderzochte Nederlandse taalvariëteiten blijkt te bevorderen (Hinskens en Van Hout (1993). Met andere woorden, er zou dan ten minste één bron moeten bestaan met imperatieven op *t* en imperatieven zonder *t* als de stam van het werkwoord eindigt op een obstruent (vooral een fricatief) en het volgende woord begint met een consonant. Daar is bij de kookboeken geen sprake van.

In de laatste periode, na 1870 tot nu, komt in ons materiaal nooit meer een imperatief met *t* voor. De schrijftaalconventie waar in de Algemene Nederlandse Spraakkunst over wordt gesproken vinden we dus niet in kookboeken.

6 Conclusie

Omstreeks 1800 wordt het steeds gebruikelijker om de lezer van kookboeken te instrueren met de imperatief zonder *t*. In de tweede helft van de negentiende eeuw is de verandering voltooid. Als we rekening houden met het feit dat in de Nederlandse gesproken taal de vorm zonder *t* altijd de gewone is geweest (Hermkens 1989), kunnen we de verandering dus beschouwen als een verandering naar de gesproken taal toe. Deze valt wel aanzienlijk eerder dan het einde van de negentiende eeuw, de periode die meestal aangewezen wordt als die van de verlossing van de stijve schrijftaal. Hoe valt deze afwijking te verklaren?

De eigen aard van de imperatief

De imperatief komt in de schrijftaal niet zo frequent voor. Mogelijk is dat de reden waarom hij stiefmoederlijk is behandeld door de normatieve taalbeschouwers in de zeventiende en de achttiende eeuw. Voor zover we weten speelt hij geen rol in hun discussies, althans niet zo'n prominente als naamval, woordgeslacht, voornaamwoorden. Daardoor was het voor de spreektaalimperatief mogelijk relatief ongemerkt de schrijftaal binnen te sluipen.

De eigen aard van kookboeken

Schrijvers van kookboeken als deskundigen op culinair gebied niet automatisch doorkneed in schriftelijke communicatie. Mogelijk hadden ze minder kennis van schrijftaalregels dan andere auteurs. Voor de imperatief kwam daar nog bij dat die buiten instructieve genres nauwelijks gebezigd werd, zodat de schrijvers verstoken bleven van voorbeelden. En als een schrijver wel wist welke imperatief gebruikt behoorde te worden, koos hij die misschien bewust niet omdat hij - beseffend voor een groot, breed en voornamelijk vrouwelijk publiek te schrijven - deze liever verving door de spreektaalvariant. In dit verband ondersteunen wij

graag het pleidooi van Van der Wal en van Bree (1992: 330-331) om voor de studie van taalverandering andere teksten dan de gebruikelijke literaire te bestuderen.

Geleidelijke verandering van de schrijftaal

In de standaardopvatting zou men aan het einde van de negentiende eeuw de stijve, achttiende-eeuwse schrijftaal in korte tijd ingeruild hebben voor de moderne op de spreektaal geënte schrijftaal. Deze opvatting berust grotendeels op de geruchtmakende beschouwingen van Multatuli, de tachtigers en de schoolmeesters rond *Taal en Letteren*, maar zou nadere toetsing behoeven op grond van de bestudering van een groot aantal taalverschijnselen in een corpus met verschillende genres. Uit studies over processen van standaardisering in een aantal talen van de wereld is gebleken dat een standaardtaalverschijnsel zelden plotseling opduikt (Gerritsen en Stein 1992). Veelal is het reeds geruime tijd in een variëteit van die taal aanwezig. Misschien zal uit die corpusstudies dan blijken dat veel schrijftaalverschijnselen hun eigen periode en tempo van verandering hebben gehad. In dit verband wijzen we nog op de opvatting van Hagen (1995) dat ook in de achttiende-eeuwse schrijftaal naast de befaamde Parnastaal een stilistisch continuüm bestond. Hebben die andere, meer spreektaalige schrijftaalvarianten soms als kiemen gediend voor de moderne schrijftaal?

Aan het einde van dit artikel duiken dan toch weer vragen op. Maar dat is niet erg. De vraag past beter dan de imperatief bij de wetenschap én bij Cor van Bree. Wij hebben vaak genoeg met de emeritus aan tafel gezeten om te weten dat iets over recepten hem zeker zal smaken.

Bibliografie

- BOVES, T. & M. GERRITSEN, 1995, *Inleiding in de sociolinguïstiek*. Utrecht.
- BREE, C. VAN, 1987, *Historische grammatica van het Nederlands*. Dordrecht
- BREE, C. VAN, 1990, *Historische taalkunde*. Leuven/Amersfoort
- CARON, W.J.H., 1958, *Petrus Leupenius, Aanmerkingen op de Neederduitsche taale en Naaberecht*. Groningen.
- GEERTS, G. e.a., 1984, *Algemene Nederlandse Spraakkunst*. Groningen.
- GERRITSEN, M., 1982, 'Word order change in Dutch imperative clauses: the interaction between contextual and syntactic factors', in: A. Ahlqvist (red.), *Papers from the 5th international conference on historical linguistics*. Amsterdam., blz 62-74.
- GERRITSEN, M. & D. STEIN (eds), 1992, *Internal and External factors in Syntactic Change*. Berlijn.
- HAGEN, A.M., 1995, 'Taal- en stijlniveaus in achttiende-eeuws Nederlands', in: J.Cajot, L. Kremer en H. Niebaum, *Lingua Theodisca. Beiträge zur Sprach- und Literaturwissenschaft. Jan Goossens zum 65. Geburtstag*. Münster, blz. 271-283.
- HEINSIUS, J., 1897, *Klank- en buigingsleer des Statenbijbels*. Groningen.
- HERMKENS, H.M., 1989, 'De gebiedende wijs in zeventiende-eeuwse teksten, voornamelijk van Huygens. Een regressief-diachronische benadering', in: J.A. van Leuvensteijn (red.), *Uitgangpunten en toepassingen. Taalkundige studies over middelnederlands en zestiende- en zeventiende-eeuws nederlands*. Amsterdam.
- HINSKENS, F. & R. VAN HOUT, 'Testing theoretical phonological aspects of word final (t) deletion', in: W. Viereck (red.), *Verhandlungen der Internationalen Dialektologenkongresses. Band 3*, p. 297-310.
- JANSEN, F., 1990, 'Iconiciteit in het Nederlands: isomorfie'. *TTT* 9, 193-216.
- JANSEN, F., 1995, 'Stijlverandering in Nederlandse handleidingen van 1850 tot 1993', in: E.Huls & J. Klatter-Folmer (red.), *Artikelen van de Tweede Sociolinguïstische Conferentie*. Delft. blz. 301-314.
- LANDWEHR, J., 1995, *Het Nederlandse Kookboek 1510-1945*. 't Goy-Houten.
- LOEY, A. VAN, 1980, *Middelnederlandse spraakkunst I. Vormleer*. Groningen.
- OVERDIEP, G.S., 1949, *Stilistische grammatica van het moderne Nederlands*. Zwolle.
- PANDER MAAT, H., 1994, *Tekstanalyse, een pragmatische benadering*. Groningen.
- WAL, M. VAN DER & C. VAN BREE, 1992, *Geschiedenis van het Nederlands*. Utrecht.
- WEIJNEN, A., 1966, *Nederlandse dialectkunde*. Assen.

Tabel 1. Interpretaties van imperatief met en zonder *t*.

interpretatie	imperatief met <i>t</i>	imperatief zonder <i>t</i>
getal	meervoud	enkelvoud
nadruk	met nadruk	zonder nadruk

variëteit	Zuid-Nederlands	Noord-Nederlands
-----------	-----------------	------------------

Tabel 2: Het voorkomen van aanspreekvormen, imperatief met *t* en imperatief zonder *t* in recepten in kookboeken tussen 1700 en 1891

Jaartal	Aanspreekvorm	Imperatief met <i>t</i>	Imperatief zonder <i>t</i>
1701	u	15	0
1724	gy, uwe, je	0	10
1746	men, uwe	16	0
1756	men	21	0
1763	uwed.	12	0
1769a	men, uwe	2	17
1769b	men, uw	3	0
1772	men	13	0
1778	men, gij	12	0
1783	men	1	0
1797	men, uw	0	13
1803	men	0	12
1814	men	0	9
1836a	men	0	14
1836b	men	4	0
1850	men	2	0
1854	men	4	0
1870a	men	0	0
1870b	men	0	32
1887	men	0	0
1890	men	0	0
1891	men	0	0